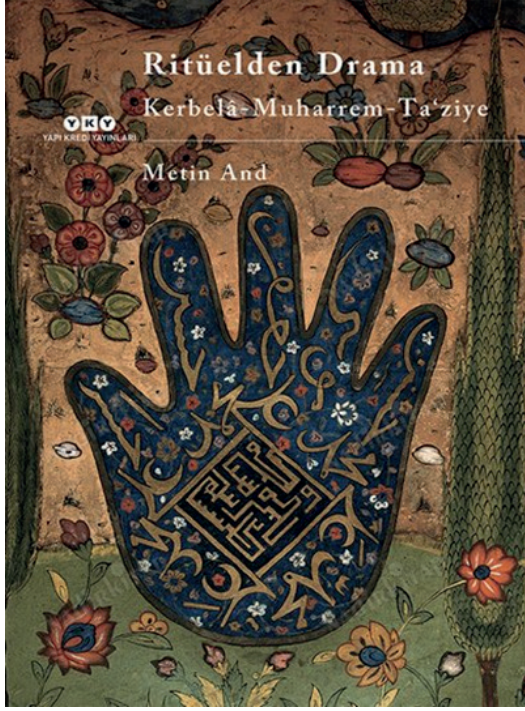

And, Metin (2018). *Ritüelden Drama. Kerbelâ, Muharrem, Ta'ziye*,
Yapı Kredi Yayınları. ISBN: 978-975-08-0229-2. 340 sayfa.

Senem DEMİRELÖZ *

“On İki İmam’ın On Dört Masum’un
Kanın akıttılar bunca mazlumun
Hâk belâsın versin ol kavmi şumun
Kıldı Ehlibeyte bunca ziyânı.”
Mir’ati

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, E-posta: senemdemireloz@icloud.com, ORCID ID: 0000-0002-2024-6820.

Tarih boyunca çeşitli dinlerin çemberinden geçen insan; mensubu olduğu dinin kutsalını anarken ve kutsal olana çeşitli beklenti ve motivasyonlarla kurban sunarken birtakım ritüeller gerçekleştirmiştir. Bu ritüeller; sosyal işlevleri bağlamında efsane, mit ve tarihî olaylarla yoğurularak tiyatroya kaynak oluşturmuştur.

Tiyatro; başlangıçta, öykü anlatıcılığı ya da ritmik danslar olarak ortaya çıkan inançsal bir etkinlikken; ilkel insandan günümüze, eylem (*dromenon*) ve sözün (*mythos*) bir araya gelmesiyle dönüşüm ve gelişim göstererek sanat dallarının içinde yerini almıştır. Antik Yunan'da, milattan önce (6. yy.), Şarap Tanrısı Dyonisos için düzenlenen dinsel şenlikler, tiyatronun başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Tragedya olarak adlandırılan bu tür, zamanla acı verici ve genelde kahramanın ölümüyle son bulan olayların, özellikle mitolojiyi kaynak alarak, soylu kişiler tarafından sahnelenmesiyle ortaya koyulmuştur. Aristoteles'in söylemiyle tragedyanın ana işlevi, uyandırdığı acıma ve korku duygularıyla ruhu temizlemektir (katharsis). İzleyicinin ruhunun temizlenmesi, erdemli ve ahlaklı insan olması niyetiyle sürdürülen teatral faaliyetlerin; toplumu eğitime işlevi ön planda tutulurken, demokrat bir evren kavramıyla herhangi bir tarafın üstünlüğüne izin vermeyen sonsuz bir çatışma ortamı tasarlanmıştır.

Belirli kurallar çerçevesinde oluşturulan tragedya bir nevi tepki olarak ortaya çıkan dram türü ise; temel farkları olan üç birlik kuralına (*olay-zaman-mekân*) uyulmaması, ritüel ve mitlere ek olarak günlük ve tarihi olayları konu alması, kötü olayların sahnede gösterilmesi ve halktan her kesimin oyuna katılabilmesi yönüyle, tragedyadan ayrılır.

"*Ta'ziye*"¹ [(Ar. '*aẓā*' sabretmek, katlanmak'tan *ta'ziye* – *ta'ziyet*) baş sağlığı dileme]; Şii mezhebine mensup kimselerin yaygın olduğu İran'da ortaya çıkmıştır. Kerbelâ olaylarını teatral bir minvalde anlatan Ta'ziye; Muharrem ayının ilk on gününde çeşitli ritüellerden ve bu ritüellere bağlı sözlü ve yazılı kültürden kaynağını alan bir birikimle Irak, Lübnan, Suriye, Hindistan ve Türkiye gibi ülkelerde günümüzde her yıl Şiiler tarafından bir nevi anma etkinliği olarak düzenlenir.

1 Ayrıntılı bilgi için bk.:

Öz, Mustafa, "Tâziye", TDV İslâm Ansiklopedisi <https://islamansiklopedisi.org.tr/taziye--sia> (15.11.2023).

Çağrıncı, Mustafa, "Tâziye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taziye> (15.11.2023).

Türk ve dünya tiyatro tarihinin karşılaştırılması bakımından çeşitli çalışmalara imza atmış araştırmacılarından olan Metin And'ın 2002 yılında kaleminden çıkan “*Ritüelden Drama. Kerbelâ, Mubarrem, Ta'zîye*”; taziye ve Antik Yunan tragedyasıyla çeşitli medeniyetlerin mitleri, dinler ve İslâm öncesi geleneklerin benzer yönlerini ve farklarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışma; *Öndeyiş*, “I. Şîâ-On İki İmam-Kerbelâ”, “II. Mubarrem ve Aşûre: Törelere ve Törenler”, “III. Türkiye’de Mubarrem”, “IV. Ta’zîye: Nasıl Bir Tiyatro?” “V. Ta’zîye Özetleri”, “VI. Ta’zîye Metinleri Koleksiyonları”, “VII. Ta’zîye Ekseninde Kabraman”, “VIII. Osmanlı Edebiyatında Dramatik Bir Tür: Maktel”, “IX. Ta’zîye ve Sanat”, “Kısaltmalar-Kaynakça”, “Dizgin”, ve “Albüm” olmak üzere; 13 bölüm 340 sayfadır.

Metin And; “*Öndeyiş*” kısmında konuya ilgisinin, *Forum* dergisinde yazdığı “*Aşûre Töreninde Dans (1958)*” başlıklı yazılarıyla ön plana çıktığını söylemiştir. Bu yazılarla birlikte İslâm’daki tek dram türü olarak nitelendirdiği ve İslâmın kara lekesi olarak tanımladığı Kerbelâ’da, İmam Hüseyin ile ailesinin Emevîler tarafından şehit edildiklerinin anlatısı olarak ta’ziyeyi keşfettiğini; Antik Yunan, Orta Çağ ve çağdaş dramla olan ortak yönlerinin bulunması sebebiyle ilgisini daha da yoğunlaştırdığını belirtmiştir. Konuyla ilgili okuma ve çalışmalar yaptığını söyleyen yazar, çeşitli sebeplerle gittiği ülkelerden ve özellikle İran ziyaretlerinden derlediği maktel, ta’ziye metinleri ve incelemeleri; beraberinde Türkiye’ye getirdiğini söylemiştir (9-14).

Çalışmanın ilk bölümü “*Şîâ-On İki İmam-Kerbelâ*”dır. Burada yazar; Hz. Muhammed’in ölümünden sonra ortaya çıkan Şîâ adlandırmasını, İslâm tarihindeki yerini ve önemini; Hz. Ali’nin halifelik sürecini ve halifelik akabinde gelişen olayları kronolojik olarak anlatmıştır. Hz. Ali’nin lakaplarına ve kahramanlıklarının anlatıldığı çeşitli destan, menkıbe ve halk hikâyelerine değinmiştir. Başta Hz. Muhammed ve kızı Hz. Fatma olmak üzere *On İki İmam*’ı kapsayan *On Dört Mâsum* adlandırmasına ve On İki İmamlar’ın her birinin nasıl öldüğüne/öldürüldüğüne geniş yer vermiştir.

İslâm öncesi toplumların; din, inanç, hukuk, töre, kültür ve edebiyatlarının bir araya gelmesiyle oluşan bir çeşitliliğin ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Bu çeşitliliği, İran’da görülen ve İslâm öncesi dinlerden olan; *Maşdeizm*, *Mitrizm*, *Maniheizm* ve *Zerdüşçülük* gibi dinlerden yola çıkarak örneklendirmiştir. Aynı bölümde İran’ın 2500 yıllık edebiyat geleneğine değinen yazar, kahraman için düzenlenen yas törenlerinin İran’da İslâm öncesi gelenekten geldiğini ve süreklilik gösterdiğini ifade etmiştir. Fırdevsî’ye ait *Şehnâme*’de geçen mitolojiye örnekleri üzerinden, Zerdüş inancına ait ilk yas miti ve törenleri olarak kabul edilen yas törenlerini somutlaştırmıştır.

Burada; Sasanî döneminde *gâsân* adı verilen saz şairlerinin söylediği *Yâdigâr-ı Dârirân* töreninden hareketle Zerdüş inancının koruyucusu kabul edilen *Dârir*'in -tıpkı Kerbelâ'da şehit edilen İmam Hüseyin gibi- savaş meydanında zehirli oklarla öldürülmesi ve öldürüleceğini önceden bilmesi, yanında olan kişilerin de savaş meydanında öldürülmesi; *Dârir*'in oğlu *Bestur/Nestur*'un, *Dereş* adlı düşmanla savaşıp babasının öcünü alması ve sonrasında bu olayları anmak için ağıtlar okunarak düzenlenen yas törenlerinin, Kerbelâ için yapılan törenlerle benzerlik gösterdiğini vurgulamıştır. Bir diğer örnek ise, yine Şehnâme'de geçen kahramanlardan biri olan *Siyavûş*'un, Efrasiyâb tarafından öldürülmesiyle ilgilidir. Siyavuş efsanesinin, eski mitologyada yaşamın yeniden doğuşu için kutsal kişinin kurban edilmesi örneğine uyduğu belirtilmiştir. Efsaneye göre Siyavuş'un öleceğini bilmesiyle İmam Hüseyin ve Kerbelâ şehitlerinin öleceklerini bilmesinin benzerliğine değinmiştir (17-29).

İkinci bölüm "*Muharrem ve Âşûre: Törelere ve Törenler*"de; ikili ilişki olan *söz* (mitos) ve *eylem*den (dromenon) bahsedilmiştir. Burada dramın çıkışı, ritüelin eyleme dönüşmesi yönünden ortaya çıkmasına bağlanmıştır. Muharrem ayının onuncu gününe tekabül eden *Rûz-i katl* ya da *yevm-i Âşûrâ* diye adlandırılan *Âşûre/Âşûrâ*, mitos ve söylencelerle ilgili ritüelin bir araya gelmesinden oluşan dram olarak tanımlanmıştır. Ayrıca yazara göre, "*Her din kendisinden önceki dramları, kendi yorumu ve simgeselliği içinde doğurur ve sürdürür.*" Bu açıklamadan hareketle Şîî toplumlarında ve Anadolu Alevileri ile Bektaşilerde görülen; yas, dövünme, acı çekme, oruç tutma, oğundurma/uğundurma orucu (Tahtacı Alevilerinde ve Ermenilerde görülen oruç); okunan ağıt, mersiye ve nefesler; çamaşır yıkama ve değiştirmeme, aynaya bakmama, türkü söylememe, yemesi yasak olan yiyecekleri yememe; âşûre pişirme ve kurban kesme gibi uygulamaların ritüelin tekrarı bakımından çok yaygın olduğunu belirtmiştir. Bu uygulamaların, kimi toplumlarca Muharrem ayını yılın başı olarak kabul etmesinden ziyade, yılsonu töreni olarak anlaşılması gerektiği savunmuştur.

And, Evliya Çelebi ve Ahmet Emin'in Muharrem törenleri ve ta'ziye gösterimlerini, kaleme aldıklarına değinmiş ve ilgili metin bölümlerini çalışmaya eklemiştir. Metinlerden hareketle; ritüel işlevlerinin, İslâm öncesinden çok gerilere gittiği söyleyerek Âşûre'ye bağlı inançlar ve söylenceler üzerinde durmuştur. Bunlara örnek olarak; İran halk inançlarında, mit ve ritüel bağlamında yer alan; dünyanın yaratılışı, Hz. Yûnus'un balığın karnından çıkışı, Hz. İsa'nın göğe yükselişi, Hz. Mûsâ'nın Tur

Dağı'na çıkışı, Hz. Yusuf'un kuyudan çıkarılması gibi olayların, Muharrem'in belli günlerine bağlandığını ifade etmiştir. Anadolu halk inançlarında yaygın olan Hz. Nuh söylencesi, yine Âşûre'ye bağlı söylence olarak ifade etmiştir. Bu söylencelerde geçen aşûre aşının, *Tufan*'la olan ilgisine de değinen yazar, bununla birlikte Eski Yunan'da, Dyonisos festivalleri içerisinde, hububatlarla yapılan *Kthonios* adında bir yemeğin aşûre ile paralellik gösterdiği vurgulamıştır.

Metin And; Muharrem uygulamaları ekseninde, İmam Hüseyin'in şehit edilmesi sonucu yas tutma ve acı çekme gibi ritüellerin; İslâm dünyası dışındaki kimi kimseler için de acı çekme ritüeline dönüştüğünü ve ritüelin işlev örneği üzerine bir birikim olabileceğini ifade etmiştir. Bu ifadeden hareketle And; Suriye-Mısır-Yunan mitlerinin Adonis'i, Babil'in Tammus'u, Frigya'nın Attis'i ve özellikle de Mısır'ın Osiris'i ile İmam Hüseyin'in yaşamlarında büyük benzerlikler olduğunu belirtmiş ve bu mitik ve tarihi şahsiyetlerin yaşamlarını benzerlik ve farklar bakımından karşılaştırmalı olarak kaleme almıştır. Ayrıca ölen kahramanın "yaslı ana" ya da "yaslı eş" ögesinin, ta'ziye gösterimlerindeki önemine vurgu yapmıştır. And, bu benzerlik ve farkları; Azerbaycan, İran, Suriye, Endonezya, Hindistan, Fas, Tunus, Jamaika gibi çeşitli ülkelerde yapılan Muharrem ve aşûre törenlerinin örnekleriyle ele almıştır (33-53).

"III. *Türkiye'de Mubarrem*" adlı üçüncü bölümünde; Türkiye'de Muharrem ve ta'ziye geleneğiyle ilgili yapılan Muharrem ve ta'ziye törenlerine geniş yer verilmiştir. Bu bölümde yazar; Muharrem törenlerinin üç aşamada incelendiğini söyleyerek, bu aşamaları; İstanbul'da İran kolonisininin Muharrem gösterileri, Bektaşî ve Alevîlerde Muharrem ve Iğdır ve yöresinde Muharrem törenleri olarak tasnif etmiştir. Anadolu'da uygulanan Muharrem ritüellerinin zenginlik gösterdiğini belirten And; Bektaşî ve Alevîlerde, Muharrem'in ilk on gününde yapılan oruç tutma; su içmeme, tıraş olmama, yeni elbise giymeme, koku sürmeme, yıkanmama, aynaya bakmama; çalgı çalmama, şarkı söylememe, dans etmeme, gülp eğlenmeme; canlı öldürmeme, cinsel ilişkiye girmeme gibi dini pratiklere ve yas ritüellerine değinmiştir. Bu pratiklerden en önemlisinin oruç tutma olduğunu belirterek; oruç tutanların birbirini gördüğünde "*Yuh münkire*" ve "*Lânet Yezîd'e*" gibi selamlaşmalarını, aşûre pişirip yemelerini, *lokma* olarak adlandırılan kurban kesmelerini, Hâc ve ziyaret konularındaki uygulamalarını, İmam Hüseyin'in kesik başıyla ilgili söylenceleri, 12. Gün yapılan ve *deste* diye adlandırılan etkinliklerde zincirzenlerin kendilerini zincire

vurmalarını, bu esnada okudukları mersiyeleri, Muharrem'e bağlı gelenek ve ritüeller çerçevesinde sözlü ve yazılı kültür öğeleri olarak ifade etmiştir. Ayrıca Muharremle ilgili her biri farklı makamlarda okunan mersiye, nevha, nefes ve destan gibi halk edebiyatı ürünlerine örnek vermiştir. Mir'atî'ye ait Kerbelâ Destanı'nın önemli bir kısmını ise açıklamalarıyla bölüme eklemiştir.

Muharrem üzerine söylence ve mersiyelerin yoğun olduğu Doğu'da; Küllük, Kiti, İranlı, Hak Mehmet, Pulur, Sürmeli, Arapkir, Çalpala, İğdır gibi yerlerden kısaca özetlenen *deste* örnekleri veren yazar, bu destelerine ek olarak, konunun en önemli araştırmacısı olan Bedri Noyan'dan aynen alıntılar yaparak; *niyet, tercüman, matem duası, selevât, mersiye, gülbânke, Selâmnâme* ve Muharrem'in 12.günü yapılan aşûre aşının nasıl pişirildiğini ve onunla ilgili törenleri anlatan metinlere yer vermiştir. Yine bu bölümde yazar, Muharrem'in 10. günü yapılan destelerden hareketle; Muharrem ayı başlamadan 10-15 gün evvel yöre imamının; desteler başı, koro gibi kişileri görevlendirdiğini söylemiştir. Bu kişilerin 9 gün boyunca kendi yörelerindeki ve civar köylerdeki camilerde; sine ve sırt zincirlediklerini, ağıt okuduklarını, Yezîd ve yandaşlarına lânet okuduklarını, halkın onlara "*Hüseyn kömeğünüz (yardımcımız) olsun!*" diyerek dua ettiğini ve onları izleyen kadınların ağladığını anlatmıştır. Törenin toplu olarak gerçekleştiği son gün (Muharrem'in 10.günü) ise; *Elem (alem) bezeme, Kâsım Otağı, Baş çırttırma, Şerbet verme, Nezîr (adake) ve Nezîr yemekleri* gibi adlandırılan yas törenleri derleyerek kısaca açıklamıştır. Cami imamının Kerbelâ olaylarını Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Hüseyin gibi kişilerin söylediği sözlerden yararlanarak anlattığını da belirtmiş, bunları ayrıntılı olarak ilgili bölümde örneklendirmiştir. Bu örnekleri; "*Yezîd'in Karısı Hinde, Fâtîma-i Sura'nın Kerbelâ'ya Mektubu, İmam Hüseyin'in Medîne'den Mekte'ye Çıkışı, Deste Metinleri, Zincir Vurmadan Söylenen Deste Metinleri, Zincir Vurulurken Söylenen Deste Metinleri, Zeyneb İçin Söylenen Ta'zîye Ağdı, Zincir Vurmada Söylenen Ta'zîye Ağutları I, II, III*" olarak alt başlıklar hâlinde tasnif etmiştir (55-89).

"*IV. Ta'zîye Nasıl Bir Tiyatro?*" olarak adlandırdığı dördüncü bölümünde ta'ziyeyi oluşturan altı öğeyi "*şîir, nakkâlî, suban-verî, musiki, ezâ-dârî ve perdedarî*" adlandırmalarıyla tasnif etmiştir. Bu tasniften sonra Muharrem dramının gerçekleşmesini çeşitli ta'ziye metinlerinin yapılarından hareketle dört türlü olarak nitelendirmiştir. Aynı bölümde ta'ziye ve Yunan tragedyasının ortak özelliklerini ve farklarını sıralamıştır. Ritüellerle tiyatro gösterimlerinin farklılıklarını belirtmek için Richard Schachner'ın karşılaştırmalı çizelgesini bölüme ekleyen And, her iki türde de temel ayrımın yararlılık ve eğlence olduğunu ayrıntılarıyla ve karşılaştırmalı olarak ifade etmiştir.

Son olarak ta'ziyenin, akla kara arasında birbirinden kesin ayrılmış iki grup arasındaki çatışmanın tarih boyunca ezen ve ezilen ekseninde ortaya koyulan evrensel bir konu olduğu çıkarımına varmıştır (93-118).

“V. Ta'ziye Özetleri” adlı bölüme Vatikan’da bulunan ve sayılarının binin üzerinde olduğunu belirttiği metinlerden İranlı araştırmacı Sadık Hümâyûnî’nin tespit ettiği doksan dokuz ta'ziye metninin listesini eklediğini ifade etmiştir. Her bir metnin başlığını ve kısa özetini vermiş olan yazar, yalnızca ilk metin olan “Şehâdet-i Hurr” adındaki ta'ziyeyi ayrıntılı sahne yönergeleriyle ve müzikal unsurlarından hareketle müzik bilgisiyle ayrıntılı olarak vermiştir. Bunun dışında Tevrat, İncil ve Kur’an’daki ortak konuların ifade edildiği hemen her olayın ta'ziye konusu olduğunu belirterek tiyatro ve opera yapıtlarında da işlenip ta'ziyeye konu olmuş olayları Âdem ve Havva’dan başlayarak örneklendirir. Ayrıca Şiilerin gözünde Hz. Ali’nin hilafetini gasp etmiş olan üç halifenin olumsuzlanması, Hz. Ali, Hz. Fatma, İmam Hasan ve İmam Hüseyin’in yaşamlarıyla şehadetleri, Kerbelâ’dan sonra İmam Hüseyin’in ailesinden kalan kimselere ilişkin olaylar, alt başlıklarla yazarın özetlediği çeşitli ta'ziye metinleridir. Bunların dışında Hallac-ı Mansur, Şems-i Tebrîzî ve Mevlâna Celâleddin Rumî ile ilgili bir ta'ziye metnini de ilgili bölüme özet olarak eklemiştir (121-150).

“VI. Ta'ziye Metinleri Koleksiyonları”nda; araştırmasını daha da derinleştiren And, yazma ya da yayımlanmamış ta'ziye metinlerine yer vermiş ve bu metinlerin tanıtımını yapmıştır. Özellikle tanıtıma konu olan dört adet koleksiyondan bahsetmiştir. Bu koleksiyonlar; İngiliz Albay Sir Lewis Pelly, Chodzko, Wilhelm Litten ve Vatikan Cerruli Ta'ziye Koleksiyonu’dur. Bunların dışında Gobineau, Krimski, E. G. Browne gibi araştırmacıların ta'ziye çevirilerine ve yayınlarına ve ayrıca Mohammed Azîza, Medjid Reşyani, Dr. Mehdi Forough ve E. Bertel gibi araştırmacılar tarafından tek tek yayınlanan ta'ziye metinlerine de değinmiştir. Yazar bu bölümde; büyük zenginlik gösterdiğini vurguladığı, Vatikan Ta'ziye Koleksiyonu’nu ayrıntılı olarak ele almıştır. Koleksiyonda yer alan metinler, konu başlıklarıyla ve metin halkalarıyla çalışmaya eklenmiş ve diğer ta'ziye metinlerinden farklı olarak, Vatikan ta'ziye metinlerini kendilerine has özellikleriyle belirtmiştir (151-177).

“VII. Ta'ziye Ekseninde Kahraman” adlı bölümde; Yunan tragedyasını ve ta'ziyeyi kahramanlar ekseninde karşılaştıran yazar her iki dramda da insanın yazgısının önemine değinmiştir. Yunan tragedyasında kahramanın davranışları tanrının isteklerine karşışa kahramanın bedel ödediğini, ta'ziyede ise kahraman ne kadar kusursuz ve haklı olursa olsun acı çekip yok olduğunu belirtmiştir. Yine Yunan tragedyasında

kahramanın kaderi sebebiyle karşısında olanları tanrılar olarak ifade etmiştir. Ta'ziyede ise Tanrının, İmam Hüseyin'in koruyucusu ve yol göstericisi olduğunu ve onun karşınının da insanoğlu olduğunu vurgulamıştır. Bölümün ilerleyen kısmında da tragedyaya ya da söylene kahramanlarının nitelikleri bakımından ta'ziyeyi incelemiştir. Birçok ta'ziye metninde eksen kişinin İmam Hüseyin olduğunu belirten yazar, eksen kişilerin Hz. Âdem, Hz. Musa, Hz. Yusuf, Hz. İbrahim, Hz. İsa, Hz. Nuh, Hallac-ı Mansur, Timurlenk ve başkaları olduğu ve binleri bulan diğer ta'ziye metinlerinde de dolaylı olarak İmam Hüseyin'in kişiliğinin vurgulandığını ifade etmiştir. Ayrıca *Lord Raglan*'ın geleneksel kahraman kalıbından yola çıkarak söylene kahramanlarında bulunduğu yirmi iki niteliği İmam Hüseyin'le ilgili söylenece uyarlamış ve bu yirmi iki nitelik üzerinden on sekiz tanesini madde madde açıklayarak tespit etmiştir. Aynı bölümün sonunda ise İmam Hüseyin'in ölümü üzerine yapılan anma, acı çekme ritüellerinin, gerçekte İran'da İslâm öncesi kahramanlara yapılan ritüellerle ilişkili olduğunu açıklamıştır (179-189).

Metin And "VIII. Osmanlı Edebiyatında Dramatik Bir Tür: Maktel"de; *Kastamonulu Hâcî Şâzî*, *Lamî Çelebi* ve *Fuzulî*'nin maktelleri, yazılmış diğer maktelerde olmayan içerikleri öne çıkarılarak karşılaştırmıştır. Hâcî Şâzî'ya ait olan ilk örnekte; İmam Hüseyin'in, Hz. İsa sembolü olarak halkı için kendini kurban etmesi ve Irene Melikoff'tan kaynak göstererek, Ebu Müslim'in oç almasının sezdirilmesini; maktel yazımına göre meclis meclis başlıklandırarak vermiştir. İkinci örnek olan Lamî Çelebi'nin *Maktel-i Âli Resûl* adlı eserinde, Ebu Müslim'in oç almasının işlendiğini söyleyen yazarın araştırmalarına göre bu bölüm diğer maktelerde yoktur. Yazar tarafından makteller içinde en önemli yere sahip olduğu belirtilen maktelin; Hüseyin Va'iz Kâşifi'nin, *Ravzatü's-Şühedâ* adlı eserinden çeviri olan ve Fuzulî'ye ait *Hadikatü-s Süedâ* olduğu ifade edilmiştir. Hadikatü-s Süedâ'yı; Kerbelâ olaylarının en ayrıntılı şekilde işlendiği maktel olarak belirtilmesinde ise Fuzulî'nin, aslında çeviri olan bu esere, çokça eklemeye yaptığı, Şeyma Güngör'ün çalışmalarından hareketle, çalışmada yerini almıştır. Her iki maktel de bu bölümde, farklarının görülmesi açısından *Ravza* ve *Hadika* olarak başlıklandırmak suretiyle karşılaştıran yazar; Kâşifi'nin 10.babtan sonra hâtîme bölümüyle sonlandırdığı Ravzatü's-Şühedâ'sına karşılık, Fuzulî'nin Hadikatü-s Süedâ'sını; mersiye, münâcât, Kanunî Sultan Süleyman ve Mehmed Paşa'ya dua ve makteli bitirmek nasip olduğu için Allah'a dua bölümleri içermesi bakımından dikkat çekici bulmuş ve ayrıntılı olarak ele almıştır (191-212).

“IX Ta’ziye ve Sanat”ta İran’da Safevîler döneminden beri halkın Kerbelâ olayları karşısındaki tutumunun, politik ve ideolojik bakımdan devleti yakından ilgilendirdiğine değinilmiştir. Bu durumda Muharrem ayı boyunca yapılan gösterilerde, devletin çeşitli kademelerinden olan kimselerin konakları, geçici olarak tekye/tekkeye dönüştürüldüğünü ve bu geçici tekkelere, farklı dinlere mensup diplomatların gelmesine ulemânın tepki gösterdiği belirtilmiştir. Açık tiyatro olarak sınıflandırılan Ta’ziye gösterimleri için ortaya çıkan mekân ihtiyacının başlangıçta Tahran’da Gülistan Sarayı’nın dışı kullanılarak giderilmeye çalışıldığı, Tahran’da inşa edilen Tekye-i Devlet; İsfahan’da Meydân-ı Şâh; Hindistan’da İmâmbere gibi yerler yine çok kişi alabilen, gösterişli ve önemli yerler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, törenler için başlangıçta halk için çadırlar kurulduğu, sonraları ise Kerbelâ, Necef, Kâzımiyye gibi çeşitli yerlerde de *Atebad* adında ziyaretgâhlar yapıldığı ve hükümdar dâhil, devletin tüm kademelerinden kimselerle zenginlerin, Atebadlar’a destek olmak için maddi yardımlar yaptığı ifade edilmiştir. Bununla beraber, bu mekanların özellikle Hindistan’ın Haydarâbâd, Lucknow ve Delhi’de bulunan binalarının “*İmâmbere, Tâbûthâne, Âşûrbâne ve Âlâve*” gibi adlarına, yapısal özelliklerine ve kullanımlarıyla ilgili bilgilerine yer verilmiştir. Bu binaların Muharrem töreni için özel olarak inşa edildiğini belirten yazar mekânların adları liste hâlinde verilirken özellikle Lucknow’da bulunan ve adına “*Karbala*” denilen binaları listelemiş, bu yapılara ayrıca dikkat çekmiştir. Zamanla mekanların giderek arttığını ve mevsime göre mekânın içinde ya da dışında olacak şekilde gösterilerin düzenlendiğini vurgulamıştır. Ard, aynı bölümde son olarak, ta’ziye ve sanat ilişkisi bakımından resmin önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda; pano çinilerin üzerinde bulunan resimler, perdedârîlerin kullandığı perdelerin üzerinde olan ve birleşik sahneleri gösteren çeşitli resimler, çayhane ve kahvehanelerin duvarlarında asılı olan resimlerle maktelerde bulunan minyatürler konularına göre tasnif etmiştir (213-226).

Yazar; “*Kısaltmalar, Kaynakça ve Dizin*” bölümlerinin ardından çalışmanın sonuna eklenen “*Albüm*” adlı bölümde, doğrudan doğruya Kerbelâ olaylarıyla ilgili olması bakımından önemli bulduğu resim, fotoğraf, gravür, çini pano, minyatür gibi görsel sanat ürünlerine yer vermiştir. İran’da, Hindistan’da, Azerbaycan’da ve Türkiye’de Muharrem ve ta’ziye gösterilerinde bulunan alem, bayrak, işlemeli ayetlerin yazıldığı örtüler, sorguçlar, tuğlar, Pençe-i Âl-i Abâ, Zülfikâr gibi simgelerle; İmam Hüseyin’in kabir maketlerinin olduğu fotoğraflar, ta’ziye gösterileri için özel olarak yapılmış yapılar ve o binalarda sahnelenen ta’ziye fotoğrafları yer almıştır (267-340).

Ritüelden Drama: Kerbela, Muharrem, Ta'ziye; Kerbelâ Olayı sonrası yas tutan ve bu olaydan kendini sorumlu tutup cezalandıran insanın ta'ziye edebiyatı yaratımı bakımından dünya tiyatro tarihi içinde ritüele dönüşmüş ta'ziyeyi araştırma, dinsel ve tinsel kökenlerine eğilme, yaratımına ortak olan insanların bu dram türüyle ilgili motivasyonunu anlama, gündelik hayata yansımalarını ortaya çıkarma ve dünya tiyatrosuyla ilişkisini tanımlaması bakımından dikkat çeken konuyla kıymetli bir eserdir. Metin And'ın 2002 yılında yayımlanmış olduğu bu eser, çok tanınıp bilinmesine rağmen tanıtımının ve kritiğinin yapılması açısından yeterince değer görmemiş olduğu kanaatiyle konusu, dili, içeriği ve çözümleme yöntemleri ile oldukça zengin ve emsalsiz bir çalışma olarak nitelendirilebilir. Çalışmanın; karşılaştırmalı tiyatro tarihi çerçevesinde, İslâm'ın tek dram türü olarak belirtilen ta'ziyeyi tanımlamadaki yöntemi, Eski Yunan, Orta Çağ ve çağdaş tiyatrolar genelinde çatışmalarının benzerliklerini ve farklarını ortaya koyması, ilgili alanda çalışma yapmak isteyenlere katkı sağlaması açısından yol gösterici bir kılavuz niteliğindedir.